

ДО МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ЕТНІЧНОСТІ

Роман Чмелик

УДК 316.347+341.2+321.013](477)

Статтю присвячено проблемі методики визначення меж українських етнічних територій. У ній розглянуто актуальність цього питання для сучасної української гуманітарної науки. Також здійснено огляд поняття «етнічність» у зарубіжних дослідженнях у контексті спільноти, простору і національного нарративу. Особливу увагу приділено аналізу поняття «етнічна територія» та критеріїв визначення її кордонів.

Ключові слова: етнічна територія, етнічність, межі етнічних земель, критерії визначення етнічних границь.

Статья посвящена проблеме методики определения рубежей украинских этнических территорий. В ней рассматривается актуальность этого вопроса для современной украинской гуманитарной науки. Также осуществляется обзор понятия «этничность» в зарубежных исследованиях в контексте сообщества, пространства и национального нарратива. Особенное внимание уделяется анализу понятия «этническая территория» и критериев определения ее границ.

Ключевые слова: этническая территория, этничность, рубежи этнических земель, критерии определения этнических границ.

The article deals with the methodology of determining the boundaries of Ukrainian ethnic territories. It examines the relevance of this issue for the modern Ukrainian humanities. The author also considers the concept of *ethnicity* in foreign studies in the context of community, space and national narrative. A particular attention is paid to analysing the notion of *ethnic territory* and the criteria for determining its borders.

Keywords: ethnic territory, ethnicity, boundaries of ethnic lands, criteria for determining the ethnic borders.

Питання етнічних територій до сьогодні залишається одним з найбільш суперечливих у міждержавних відносинах. Надзвичайно важко науковцям визначити універсальні, об'єктивні, чіткі критерії меж поширення певного етносу з урахуванням особливостей кожної ситуації. До труднощів належить також відсутність ретельного комплексного обстеження пограниччя і картографування явищ матеріальної та духовної культури. Аргументи, на які зараз опираються дослідники і політики, здебільшого виступають необхідною складовою визначення етнічної та політичної належності населення порубіжжя, але не є достатніми і однаково прийнятними для сусідніх народів і держав.

Іван Лисяк-Рудницький у методологічних заувагах до аналізу формування українського народу і нації стверджує, що немає безпосереднього помосту між Україною короля Данила і гетьмана Хмельницького, між Україною

Мазепи і Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли бути передані прямо другим, потрібні було починати спочатку, що спричинило хронічну політичну незрілість українського суспільства, його інфантильність та примітивізм [23, с. 47]. Здебільшого це стосується державотворчих процесів на пограниччі і формування сучасної державної території України та її кордонів.

З методологічного погляду практично неможливо провести чітку і науково обґрунтовану границю між етносами, які протягом століть проживали в одній державі без жодної делімітації та демаркації етнічних меж із широко розвиненим культурним пограниччям, значним відсотком етнічно та релігійно змішаного місцевого населення. Тому бажання максимально повно окреслити територію розселення власного народу, прагнення кожної зі сторін до встановлення «ідеальних кордонів», використання наукових підходів на догоду

принципам політичної доцільності безумовно призводили до міжнаціональних конфліктів за спірні території на етнокультурному пограниччі [16, с. 35].

Проведення «справедливих кордонів» здебільшого передбачало намагання кожної зі сторін привласнити якомога більше території. Такий спосіб мислення і активне використання поняття «споконвічні етнографічні території» можна охарактеризувати як постколоніальні. Дуже часто такі аргументи і визначення можна зустріти в дослідженнях і дискусіях науковців з країн колишнього соціалістичного табору. Тоді як сучасна наукова література на тему етнічних кордонів і етнографічних територій уникає подібних формулювань та спрощених підходів, в основі яких лежать теорії несправедливих границь і привласнених сусідніх етнічних або державних земель. Використання такого характеру теоретико-методологічних засад у науковому аналізі переважно не є результатом нових відкриттів чи польових досліджень, а зумовлене потребою зміцнення процесу побудови національної ідентичності і створення нової, кращої версії історії або національної міфології [19, с. 580–581].

Актуальність визначення етнічних територій у сучасній українській гуманітарній науці. У ХХ ст. питання українських етнічних територій набиало особливу вагу в найбільш переломні моменти для Європи, коли відбувалася зміна геополітичної ситуації і здійснювався переділ державних територій унаслідок розпаду імперій та виникнення нових суверенних країн. Такі умови склалися тричі — після Першої і Другої світових воєн, а також унаслідок розпаду Радянського Союзу. У двох перших випадках Україна намагалася формувати свої державні території та кордони на засадах етнічного розселення українців, у третьому — надати підтвердження існуючим границям. Кожного разу цей процес супроводжувався природнім зростанням суспільно-політичного попиту на наукове обґрунтування державного володіння територіями і окреслення їхніх меж, а отже, і зрозумілою підвищеною

активністю наукових кіл, які формували відповідну пропозицію.

На сучасному етапі питання українських етнічних територій актуалізувалося після проголошення Україною незалежності в 1991 році. У цей період суспільні та гуманітарні науки намагалися позбутися марксистсько-ленінських теоретико-методологічних засад і бралися за теми, які були заборонені в Радянському Союзі. До таких, зокрема, належало питання етнічних територій. У 1992–1993 роках, майже відразу після визнання світом української незалежності, у науково-популярному часопису України «Наука і суспільство» було опубліковано ряд статей київського історика Володимира Сергійчука про етнічні межі та кордони України [14], що лягли в основу його майбутньої монографії «Етнічні межі і державний кордон України» [15], яка за останнє двадцятиліття кілька разів перевидавалася. У цей самий період львівський географ Федір Заставний підготував книгу про українські етнічні землі, яка вийшла друком у видавничій серії «Народознавчі студії» [5]. За часів незалежності однією з фундаментальних тем українського народознавства вважається дослідження етногенезу українців, який найчастіше розглядають у нерозривному зв'язку з етнічною територією. Львівський етнолог Степан Павлюк пропонує для цього провести аналіз походження українського народу, заселення його етнічних територій та сучасного процесу етнічної самоідентифікації в Україні [12]. Тема етнічних меж українських територій залишається науково і політично актуальною також у ХХІ ст. Київський історик і юрист Валерій Капелюшний у 2008 році на сторінках наукового видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнічна історія народів Європи» аналізує минуле і сьогодення державних кордонів та етнічних меж України [6]. Термін «українські етнічні землі» і нині надзвичайно активно використовується практично у всіх галузях гуманітарної науки. Інерційне оперування поняттям і його кількісними показниками зустрічаємо, наприклад,

в останніх публікаціях історика Ярослава Грицака, коли він пише, що українська Галичина становила лише чверть території та населення етнічних українських земель [22, р. 15].

Лише побіжний огляд сучасної літератури на тему українських етнічних земель свідчить, що в час здобуття суверенітету та національного піднесення, активації та актуалізації національних почуттів і свідомості, з'явився суспільний і державний попит на знання, які б творили політичну платформу для існування молодій державі та сприяли формуванню нової / оновленої національної ідеї. При цьому найрізноманітніші патріотичні сили в численних відновлених чи новостворених культурно-освітнянських, громадських, релігійних, політичних організаціях відчували необхідність у своїй діяльності опиратися на прадавність, унікальність і велич української історії, культури, народу, держави. Саме тоді надзвичайно актуальними в українській гуманітарній науці стають дослідження про етнічну складову української нації, її етнічну свідомість, етнічну територію, етнічні межі тощо.

Поняття «етнічність» у зарубіжних дослідженнях у контексті спільноти, простору і національного нарративу. Подібний підвищений інтерес до етнічності, щоправда з інших причин, у світовій суспільній науці спостерігається в 70–80-х роках ХХ ст. У 1978 році американський антрополог Роналд Коген (Ronald Cohen) опублікував статтю «Етнічність: проблема і фокус в антропології», у якій звернув увагу на той факт, що терміни «культура», «культурний» чи «племінний» почали замінювати популярнішими — «етнічність» і «етнічний». Дослідження про суспільно-культурні спільноти чи структуру суспільних стосунків щораз частіше називаються дослідженнями про етнічні групи, етнічну ідентичність, етнічні кордони, етнічні конфлікти, етнічну співпрацю чи конкуренцію, етнічну політику, етнічну стратифікацію, етнічну інтеграцію, етнічну свідомість тощо [18, р. 379]. При цьому автор застерігає, що ідентифікація «етнічних груп» у розумінні вчених з галузі суспільствознавства

часто віддзеркалює узагальнені штампи, а не вкорінені реалії. Він стверджував, що названі етнічні ідентичності ми часто приймаємо бездумно, як базову належність, яка часто довільно чи, навіть гірше того, неточно нав'язана нам літературою. По суті, Р. Коген наголошував, що ідентифікація етнічних груп сторонніми, наприклад антропологами, може не збігатися із самоідентифікацією членів цієї групи [27]. Такі методи, коли вчений знає краще ніж респондент про його етнічну належність, досить успішно практикувалися як в імперіях чи тоталітарних державах, так і в новоутворених країнах для підсилення їхньої аргументації щодо володіння певними територіями чи формування претензій на частину територій за межами державного кордону. Слушно зауважує український учений Роман Кирчів, що досліднику етнокультурного пограниччя необхідно позбутися «накинutoї зверху чи із суб'єктивних спонук односторонності і тенденційності», а потрібно враховувати «точку зору і самих носіїв культури» [7, с. 607].

Через п'ять років після публікації Р. Когена побачила світ книга іншого американського дослідника Бенедикта Андерсона про походження і поширення націоналізму, у якій він пише: «В антропологічному смислі я пропоную наступне визначення нації: це уявлена політична спільнота — при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна» [1, с. 22]. Далі автор переконливо стверджує: «Насправді ж, будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою» [1, с. 23]. У дефініції поняття «нація» двічі використовується слово «уявлена», яке видається ключовим і яке так само виправдано можна застосувати до поняття «етнос» і похідних від нього термінів.

Питання нації як обмеженого простору аналізує британський географ Тім Еденсор (Tim Edensor) у книзі про зв'язки між національною ідентичністю, популярною культурою і щоденним життям. Він стверджує, що розмірковування про націю в просторових катего-

ріях є дуже складним питанням, яке поєднує багато процесів і теоретичних концепцій. Часто дослідники мають справу з різноманітними і багатоплановими зв'язками між простором і національною ідентичністю, які творять границі, символічні місця, констеляції, місця проживання, сталі елементи буденності тощо [20, s. 55]. Для соціуму все це загалом може складатися в широке поняття «спільного дому» і свідчить про надання переваги певному ідеологічному простору. Щоправда, у його основі лежать здебільшого культурні чи суспільні, а не етнічні елементи. Таким чином, дослідник застерігає від спрощеного підходу в знаходженні взаємодії та взаємозалежності поняття «нація» і категорії «простір» через алгоритм етнічної складової.

Об'єктивність етнічних відмінностей, які описують науковці, беруть до уваги політики і кожен з нас їх сприймає, відзначає польський дослідник Олександр Посерн-Зелінський. Водночас він наголошує на тому, що критерії, які служать науковій ідентифікації, не є точними і не можуть бути раз назавжди усталеними [24, s. 81]. Соціолог з Великої Британії Стів Фентон (Steve Fenton) підкреслює, що термін «етнічність» має широке значення, він окреслює поняття походження і культури, а також як їх використовують для утримання суспільних дефініцій груп і границь між ними, але сам по собі він нічого не пояснює. На переконання вченого, етнічні ідентифікації також мають інструментальний характер, метою яких є досягнення користі в політичній боротьбі. Через це етнічність у нестабільній державі набирає таких значень, які майже не зустрічаються у стабільних державах [21, s. 17–22].

Британська дослідниця Маргарет Кеновен (Margaret Canovan), яка спеціалізувалася на вивченні політичної думки, пише про неможливість прийняти твердження, що зовнішні кордони держави відповідають границям народу. Водночас вона зауважує, що пошуки правдивих границь народу, наприклад під час розпаду комунізму в Югославії, призвели до громадянської війни і «етнічних чисток» серед тих, кого

вважали представниками іншого народу [17, s. 11–12]. У цьому випадку маємо справу з явищем використання двома сусідніми етнічними спільнотами (без їх розрізнення на великодержавні чи націоналістичні амбіції) ідентичних методів і засобів для заволодіння, на їх переконання, своїми етнічними територіями. Це дає підстави стверджувати, що населення колишніх імперій заражене імперським способом мислення. Тоді ідеологічна боротьба за свою незалежність на основі етнічних відмінностей проти імперій-завойовників часто будується на платформі, ґрунтом якої стає імперська засада про винятковість власного етносу. З цього приводу М. Кеновен з упевненістю говорить, що границі кожного народу є випадковими і може здаватися, що їх можна розширювати, проте вони все-таки й надалі залишаються границями [17, s. 70]. З антропологічного погляду спеціальний інтерес становлять її розмірковування про міфи народу, народ як фікцію, міф і політичну реальність, а також можливість маніпулювання народом від його ж імені та інструментального використання його як у цілості, так і окремих осіб, які себе з ним ідентифікують. Таким чином, при дослідженні народу / етносу необхідно пам'ятати про важливість розуміння його як певної фікційної спільноти, яку формують ним же витворені міфи.

Польська дослідниця сучасних літературних, історичних і суспільних процесів у Польщі та Україні, а особливо на їх культурному пограниччі в його найширшому розумінні, О. Гнатюк у своїй останній книзі звертає увагу на те, наскільки сьгоднішні історичні уявлення формуються під тиском національних наративів. Вона пише: «Кожному національному наративу, центром якого є етнічна спільнота, притаманна зацікавленість передовсім долею “своїх” героїв. “Інші” можуть там відігравати певну обмежену роль, за умови, що вписуються в стереотип. Оскільки в такому наративі “свого” сприймають як жертву, а “іншого” — як ворога, ролі є заздалегідь визначені, а національність позитивних і негативних персонажів можна легко впізнати» [3, с. 5].

У постколоніальних країнах подібні підходи застосовуються в багатьох сучасних наукових працях, присвячених питанням етнічності та окреслення власної етнічної території. Часто вчені під впливом стереотипів чи бажання «виправити» історію ігнорують присутність «іншої» культури на пограниччі, а також замовчують або применшують роль і значення іноетнічної складової у формуванні ландшафту його ідентичності.

Вищезгадані дослідники підходять до аналізу суспільних груп, зокрема етнічних, як уявлених і значною мірою міфологізованих. Водночас ці спільноти не позбавлені реальних можливостей впливати на суспільні та політичні процеси на окреслених територіях у межах випадкових границь. При цьому важливе значення має науково коректна, позбавлена упереджень і стереотипних оцінок ідентифікація дослідниками соціуму, особливо в питаннях визначення і трактування етнічної належності його членів. Водночас можливість найрізноманітнішого використання отриманих результатів у політичних цілях і маніпулювання ними зобов'язує науковців до дуже обережного і виваженого поводження з матеріалами щодо проведення делімітації етнічних земель.

Поняття «етнічна територія». Спробуємо застосувати вищезгадані методологічні підходи до аналізу поняття «етнічна територія» та окреслення критеріїв, за допомогою яких можна визначити її границі. Спочатку варто звернути увагу на певні відмінності у використанні цього терміна в англійській, польській, російській і українській науковій та довідковій літературі, включно з найбільш доступною і популярною Вікіпедією. У сучасних англійських і польських виданнях чи електронних ресурсах такі гасла практично відсутні й цей термін майже не вживається. Наприклад, оксфордський «Словник соціології та суспільних наук» узагалі не містить терміна «етнічна територія» [25]. Певний етнонім у сполученні зі словом «територія», наприклад у польській літературі, інколи вживається в контексті належності земель до конкретної польської дер-

жави і часто тоді ототожнюється з панівним етносом, його державною / національною територією. Польський історик Станіслав Цесельський (Stanisław Ciesielski) у своїй праці про Східні Креси звертає увагу на особливу роль історичного простору в процесі національної ідентифікації [33]. Історичні школи народів, які мають більший досвід державотворення, схильні користуватися поняттями «державної / національної території» і покликаються на відповідні періоди існування конкретного державного утворення. Натомість науковці постколоніальних країн, у яких наявний брак наступництва державних, політичних і суспільних інституцій, частіше оперують поняттями «етнічна територія», яке повинно забезпечити право власності конкретного народу на певному географічному просторі без прив'язки до часового контексту.

Цікаво, що російськомовна Вікіпедія також не подає окремої статті «Этническая территория». Проте пошукова система відразу пропонує гасло «Этническая территория белорусов» — територія їхнього компактного розселення як етносу, з якою пов'язаний їх етногенез і етнічна історія [30]. Основне смислове навантаження в дефініції зроблено на етногенез і етнічну історію. Стаття про етнічну територію українців там відсутня, але відповідний матеріал знаходимо в загальному гаслі «Украинцы» [29]. Російські «Демографический энциклопедический словарь», «Словарь социолингвистических терминов», «Словарь лингвистических терминов» пропонують майже однакові визначення поняття «етнічна територія» — це територія переважного розселення певного етносу, яка включає ареал його формування і компактного проживання, а також райони змішання з іншими національностями [26]. Поняття «ареал формування» передбачає певний просторовий вираз, але нічого не говорить про часовий. Питання про визначення часових меж, які дають право щось вважати своїм у цьому контексті звучить дещо абсурдно. За цитованими дефініціями практично позбавляються власної території

народи, які з певних причин у якийсь історичний період перемістилися в межах континенту. Наприклад, угорці більше тисячі років тому втратили або / і змінили свій ареал формування. Тепер на українському Закарпатті систематично проходить святкування річниці віднайдення угорцями своєї Батьківщини з прив'язкою до 896 року. З нагоди 1100-річчя цієї події Посольство Угорщини в Україні організувало велику виставку в Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові. Як результат, виникає логічне запитання — чи можна цю дату вважати початком загарбання української етнічної території на Закарпатті, а угорців — тисячолітніми окупантами.

У цьому контексті дуже цікаві думки висловлює італійський філософ Умберто Еко, розмірковуючи про міграції, терпимість і нестерпне. Автор звертає увагу на відомі великі міграції зі сходу на захід, у результаті яких народи з Кавказу вплинули на культуру і на біологічну спадковість західних націй. Дослідник також згадує про міграції так званих варварів, що наводнили Римську імперію та породили нові царства і нові культури, які були названі «романо-варварськими» чи «романо-германськими» [28]. Запропонований підхід до аналізу поняття «міграція» дає підстави етнологам і антропологам задуматися над наступним питанням — наскільки науково обґрунтовано і політично коректно говорити про етнічну чистоту певної спільноти і її незаперечне право на присвоєння певної території з виключним правом називати її своєю етнічною землею й ареалом формування тільки цього етносу.

Не менше запитань виникає і щодо методики визначення етнічної належності районів зі змішаним населенням. Також немає однозначної відповіді щодо питання компактного проживання населення. Математично можна вирахувати абсолютну чи відносну більшість населення певної національності в певний період, але сучасний стан може бути відображенням складних процесів депортацій, примусових переселень і міграцій у недавньому минулому. Який історичний період можна

покласти в основу розрахунків, щоб беззастережно стверджувати про своє виключне право на володіння територіями. Пошук відповідей на ці запитання буде породжувати ще більше дискусійних питань.

Більшість сучасних українських учених свої дослідження етнічних земель і твердження щодо їхніх меж будують на даних, аргументації та методиці Степана Рудницького та Володимира Кубійовича, світогляд і теоретико-методологічні засади аналізу яких формувалися в першій половині ХХ ст. Згідно з пропонованою методологією визначення етнічних територій, частина українських науковців говорить про факт завоювання і кількасотлітньої окупації українських етнічних земель практично по всьому периметру сучасного державного кордону України. Наприклад, Валерій Капелюшний стверджує, що «у Росії знаходиться 291,9 тис. км², або 30,9 % української етнічної території, тобто майже третина. Значно менше української етнічної території відійшло до Польщі (тут вона переважно мішана — Північна Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина), Словаччини (Південна Лемківщина) і Румунії (Мармарощина, Південна Буковина) [6, с. 11]. При цьому українські етнічні землі поза державною територією України (близько 290 тис. кв. км, за твердженням С. Павлюка, з покликанням на згадану монографію Ф. Заставного) пропонується вважати масивом українського *етнічного зарубіжжя* [13, с. 225]. Тим часом інший львівський учений, Степан Макарчук, пише: «Саме з огляду руху українського населення в південно-східному напрямку в XVI—XVIII ст. прийнято розглядати процес завершення формування української етнічної території» [9, с. 197]. Прослідковується певна тенденційність у методиці визначення українських етнічних територій — все завойоване чи освоєне українським населенням протягом останніх віків належить до його етнічної території. Водночас будь-яку втрачену протягом тисячоліть частину земель учені також зараховують до одвічної власності українського народу.

Більшу акцентованість на терміні «етнічна територія» спостерігаємо в суспільних і гуманітарних науках в Україні. Українська Вікіпедія пропонує надзвичайно ґрунтовну статтю Олега Чиркова «Етнічна територія», яку дослідник характеризує «певною однорідністю етнічного складу постійних її мешканців», зауважуючи її властивість змінюватися в просторі й часі. Етнічна однорідність «може проявлятися у кількісному переважанні людності, що належить до однієї етнічної спільноти <...> а також — у змішаності в певній пропорції мешканців, що належать до різних етнічних спільнот» [31]. Там же подається докладна інформація про визначення (ідентифікацію) етнічних територій за етнічними спільнотами, розмежування етнічних територій тощо. На думку автора, «таке розуміння етнічної території дає змогу узгодити різні підходи, тлумачення і критерії виділення етнічних територій <...> Територія, що вирізняється змішанням двох чи багатьох етнічних спільнот, називається за назвами найчисельніших з них, у порядку спадання їхньої питомої ваги» [31]. За цією методикою Кримський півострів пропонується визнати «російсько-українсько-кримсько-татарською етнічною територією. При цьому корінними етнічними спільнотами на території Кримського півострова є кримські татари, караїми та кримчаки». У такому випадку чітко окреслити етнічну територію взагалі неможливо, оскільки одночасне застосування критеріїв *більшості сучасного населення* і *етногенезу, етнічної історії* викликають певну конфронтацію. Їх можна звести до спільного знаменника — єдиним етносом, який присутній у двох твердженнях, є кримські татари. Отже, логічні міркування підказують висновок, що Крим — це кримськотатарська етнічна територія. Такі методи визначення етнічності території залишають більше запитань, ніж можуть дати відповідь.

С. Павлюк пропонує свою дефініцію етнічної території — це «історична територія розселення певного народу, нації, з якою тісно пов'язаний його етногенез і етнічна та етнокуль-

турна історія» [13, с. 224]. Учений стверджує, що однією з основних причин розбіжності етнічної і державної території стає «агресивна зовнішня політика окремих держав-народів, які спричинили міжетнічну нестабільність» [13, с. 224]. Такі міркування базуються на націоцентричній ідеології, і аргументами служать прадавнє походження етносу та його культурна винятковість, що проявляється через збереження й побутування традицій, звичаїв і обрядів. Важливе місце в доказовій конструкції належить археологічним пам'яткам, завдяки яким сучасний етнос прив'язується до культури мешканців конкретного ареалу і тягнеться пряма лінія спадковості на всі прояви матеріальної та духовної культури протягом тисячоліть на цьому просторі.

Хоча запропоновані визначення на перший погляд і відрізняються дефініціями, проте значною мірою перегукуються аргументацією у своєму віднесенні до території формування етносу, його етногенезу й етнічної історії. При цьому не завжди беруться до уваги знання, наприклад, про вплив кочових племен на формування культурного простору ареалу, Велике переселення народів у IV–V ст. [10], іноетнічні запозичення в часи вікового перебування під пануванням інших народів і держав, а також їх значення у формуванні сучасного образу нації.

Критерії визначення етнічних територій та їхніх меж. Після огляду формувань, що таке етнічна територія, вважаємо за доцільне зосередитися на критеріях її окреслення та методиці визначення її меж. В. Сергійчук пише: «Критерієм для такого означення може бути передусім мова старшого покоління корінного населення, культурно-побутові, етнологічні прикмети, форми побуту, в окремих випадках і релігія» [15, с. 4]. С. Макаруч найважливішими етнодиференційними чинниками вважає релігію і мову, натомість вказує на схожість традицій землеробства, одягу, громадських зв'язків і життя, наприклад, українців і білорусів на Поліссі [9, с. 201–220]. Для уточнення етнічної межі вчений пропонує використовувати ще «податкові реєстри, в яких зазначена

релігійна приналежність культових споруд. Безумовно, села, в яких реєстри зазначають православні церкви, були українськими, або ж здебільшого українськими, а в селах з католицькими костьолами проживали поляки» [9, с. 201]. У цьому контексті науковець особливу увагу звертає на можливість послуговуватися люстраціями (описами королівських маєтків) і переписами населення. Хоча відразу застерігає, що серед римо-католиків у Люблінській і Седлецькій губерніях у 1897 році налічувалося 449 541 особа православних, з яких 100 тис. вказали своєю мовою польську, а також 32 041 особа римо-католиків з «малоруською мовою» [9, с. 201].

Звичайно, науковці можуть робити припущення про причини такого стану мовно-релігійної ситуації та вибудовувати етногенетичні реконструкції. Проте приписування частини населення, яке через свою амбівалентну ідентичність не вкладається в науковий концепт, до того чи іншого етносу без проведення ретельних польових досліджень буде мати характер виконання політичного замовлення або псевдонаукової інтерпретації. Проте доцільно зважати на існування колективного феномену подвійної ідентичності [11, с. 182] у населення пограниччя чи переміщених осіб з цих територій. Подібна ситуація складається з намаганням привласнити населення із невизначеною / розмитою ідентичністю, які декларують свою «тутешність». Інколи вчені беруть на себе невластиву роль арбітра / судді і вирішують питання щодо етнічної належності особи на власний розсуд, керуючись поставленими завданнями і досвідом своєї дослідницької школи. Більше того, часом такі вчені виконують місіонерську функцію, навчаючи місцевих людей їх етногенезу і навертаючи їх до конкретної національності. У такому випадку ми натрапляємо на приклад, щодо якого застерігав Р. Коген, коли самоідентифікація групи може не збігатися з ідентифікацією антропологів, і на чому наголошував Р. Кирчів, що потрібно враховувати погляд носіїв культури.

На сайті Національної енциклопедичної служби Російської Федерації, який використовує як джерело книгу за редакцією В. Козлова «Этнические и этно-социальные категории. Свод этнографических понятий и терминов» (1995), знаходимо визначення етнічної границі як рубежу між етнічними територіями, що розуміються в їх вузькому значенні, як ареал чи ареали компактного розселення того чи іншого етносу, у яких він становить більшість населення. Якщо ж етнічну територію розуміти в широкому значенні, як весь простір розселення етнічної групи, коли одні етнічні ареали частково або повністю накладаються на інші, то визначити етнічну границю надзвичайно важко, а у випадку діаспори це втрачає свій зміст. У цій статті наголошується на двох обставинах, які утруднюють проведення етнічної межі. Перша — це існування етнічно близьких національностей з широкими перехідними діалектно-культурними зонами, наприклад, між росіянами, українцями і білорусами, які існували до моменту утворення РРФСР, УРСР і БРСР, адміністративні кордони яких проведено доволі умовно, і вони стали рубежами етнополітичної (національної) ідентифікації населення. Друга обставина виявляється у випадку сильного територіального змішання етносів, що трапляється при проникненні одного етносу на малозаселену територію іншого, а при етнічному змішанні всередині поселення визначити етнічну границю, по суті, неможливо [32].

Не вдаючись до поглибленого критичного аналізу окремих тверджень, висловлених з позицій російської великодержавної історичної школи, варто звернути увагу на певні методологічні помилки. Практично на всьому ареалі розселення слов'янських народів існують широкі перехідні етнокультурні зони, наприклад, між українцями, словаками, поляками тощо. Причому подібні зони спостерігаються із сусіднім неслов'янським населенням, зокрема, румунами, угорцями і татарами, мови та культури яких менш подібні до української. Лінгвістично-культурні взаємовпливи на пограниччі існували ще до виникнення чітко

окреслених етносів і їхніх границь, що вказує на певну парадоксальність — термін і поняття «пограниччя» похідні від терміна «границя», проте явище «пограниччя» виступає первісним і базовим стосовно суспільної категорії «границя». Також варто звернути увагу на те, що здебільшого усі визначення етнічної границі базуються на її трактуванні як межі території, тобто матеріалізованого вияву категорії простору. Натомість глибинні етнічні межі передусім проявляються в категоріях соціопсихологічних, а вже потім знаходять своє предметне втілення в явищах матеріальної культури.

Яскравий прояв тенденційності кожної із зацікавлених сторін у визначенні етнічної території та етнічної належності населення зустрічаємо в енциклопедичній статті Аркадія Жуковського і Володимира Кубійовича «Чернігівщина», коли йдеться про пограничні території її північної частини: «За ревізійним переписом 1899, етногр. картами Ріттиха і за О. Русовим населення П. Ч. [Північної Чернігівщини. — Р. Ч.] становили українці (бл. 70 %) з домішкою росіян; за рос. переписом 1897 воно було рос.; мовознавці вважали мову населення білор. говіркою. Укр. держава 1917 на поч. не претендувала на приналежність П. Ч. до України, але на підставі заяви земських зборів Новозибківського і Мглинського пов. (кін. 1917) про бажання увійти до складу України Укр. Центр. Рада поширила територію УНР на П. Ч. Захопивши Ч. 1919, сов. влада відірвала П. Ч. від Черн. губ. і включила її до Рос. СФСР (а не до Білорусі), і вона увійшла до складу Гомельської, згодом Брянської обл.» [4, с. 3730]. Цей матеріал свідчить про недостатність комплексних досліджень етнічної ідентичності населення пограничного регіону і маніпуляції статистичними даними в політичних цілях. У таких випадках державна політика майже завжди будувалася на принципі — буде територія, то народ сформуємо, що переформується з відомим висловом Камілло Бенсо ді Кавура: «Італію ми створили, тепер слід створювати італійців».

В. Кубійович розглядав процес становлення українських державних кордонів у безпосередньому зв'язку із заселенням етнічних територій та формуванням державності [2, с. 84]. Він визначав етнічну / національну належність населення Галичини за такими трьома критеріями: віра, мова і національне почуття. Необхідно відразу зазначити, що методологічно важко встановити єдині, стійкі й універсальні критерії етнічності, оскільки вони є динамічними і залежать від багатьох факторів (наприклад, політичних, географічних тощо) у кожній конкретній ситуації з певними часовими межами. Часто прийняті критерії трактувалися і застосовувалися надто спрощено, що давало підставу для політичних маніпуляцій кожній зі сторін. Прикладом може служити поширення в Галичині такого явища, як латинники (україномовні римо-католики з домінацією української складової в побутовій культурі) або полономовні греко-католики, яких В. Кубійович визначає як «переходові групи», чия «національна свідомість була довгі часи нескристалізована» [8, с. X]. З погляду сучасної методології прояви амбівалентної / полівалентної ідентичності становлять повноцінне, самодостатнє і завершене явище, а тому не можемо далі їх трактувати як щось менш вартісне, розмите і не до кінця сформоване.

Проаналізована наукова література дає підстави стверджувати, що основними джерелами визначення етнічної належності населення виступають: люстрації та податкові реєстри із зазначенням релігійної належності культових споруд, переписи, етнографічні та лінгвістичні атласи; а критеріями — віра, мова, національне почуття. Враховуючи, що основними критеріями є прояви духовної культури, доцільніше говорити про існування етнічних меж у свідомості. Проведення їх на географічній карті завжди буде завданням надзвичайно складним і практично неможливим.

Методологічні зауваги. Одним з найбільш повторюваних висловів норвезького соціального антрополога Фредеріка Барта (Frederick Barth), з його праці про етнічні групи і кор-

дони, було твердження, що етнічна група не є «власником» окремої культури, а етнічна границя окреслює групу, а не культурний комплекс, який вона містить у собі [21, s. 127–128]. Продовжуючи його думку, можна припустити, що етнічна границя — це не границя етнічних територій і проходить вона у площині свідомості, що проявляє себе в найрізноманітніших культурних явищах, на підставі картографування яких можна робити гіпотетичні спроби її уявного проведення в просторі. Змінність свідомості в часі, а разом і критеріїв етнічної належності, буде постійно корегувати цю уявну етнічну територію. Тому виваженіше було би послуговуватися терміном «територія, на якій проживає етнічна група». Використання такого окреслення є більш коректним і виправданим. У такий спосіб вдається уникнути надання виключного права окремій спільноті на позачасове / одвічне і довічне володіння певною територією, оскільки на ній уповні законно, на тих самих підставах і так само довго в історичній ретроспективі можуть проживати інші етнічні групи.

Народ — уявлена спільнота. Границі народу — границі чогось уявленого. Чи справді існують реальні границі народу? Народ або його частини творять основу певного суспільного організму — села, міста, регіону або держави, що і визначає його границі. Однак ці спільноти ніколи в історії не творилися виключно за етнічними ознаками, тобто їхні границі не є границями етнічної групи. Етнічна ідентичність теж є категорією гнучкою і змінною, яка має здатність модифікуватися і трансформуватися. У цьому контексті виникає логічне запитання — чи можуть етнологи, культурні і соціальні антропологи визначити науково обґрунтовані і об'єктивні географічні межі етнічних груп, які б мали універсальний характер.

Етнос — це живий соціальний організм, який постійно змінюється в часі і просторі. Границі етносу (за умови можливості їх визначення за допомогою наукових методів і об'єктивних критеріїв) будуть завжди окреслювати освоєний / присвоєний соціальний простір певною етнічною групою в конкретному часовому проміжку. Найпоширеніший шлях політичних спекуляцій — це здійснення делімітації етнічних земель і проведення чітких меж розселення етносу на певній території протягом усього історичного періоду його існування. У результаті застосування такого методу механічного додавання нових земель до навічно присвоєних у всі попередні епохи територій, хоча на якомусь етапі й втрачених, неминуче виникає конфлікт інтересів сусідніх етнічних спільнот.

Етимологічно поняття «пограниччя» похідне від поняття «границя». З антропологічного і культурологічного погляду хронологічна послідовність явищ тут виглядає зовсім іншою. Спочатку творилися та функціонували нечітко окреслені культурні чи етнічні спільноти на певних територіях, які за найрізноманітнішими ознаками можна кваліфікувати як суцільні пограниччя. Лише згодом, переважно під час воєн, між ними починають встановлюватися кордони, що також не мали етнічного характеру, а відображали державні устремління політичних і військових еліт (здебільшого етнічно змішаних) володіти певними землями.

Проведений аналіз насамперед підтверджує недосконалість існуючої методики визначення меж етнічних територій. Також він дає підстави сумніватися в можливості виробити сучасну науково обґрунтовану методологію окреслення етнічних територій та проведення їхніх границь, які могли би бути прийняті дослідниками, політиками і суспільствами сусідніх держав.

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. — 2-е, перероб. вид. — Київ : Критика, 2001. — 272 с.

2. *Власюк О.* Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича / Олег Власюк // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 1 — С. 76–84.

3. *Гнатюк О.* Відвага і страх / О. Гнатюк ; пер. з польс. М. Боянівської. – Київ : Дух і літера, 2015. – 496 с.
4. *Жуковський А., Кубійович В.* Чернігівщина / А. Жуковський, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3724–3733.
5. *Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
6. *Капелюшний В.* Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення / В. Капелюшний // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 5–11.
7. *Кирчів Р.* Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 2009. – № 5–6. – С. 594–607.
8. *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / В. Кубійович. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1983. – 174 с.
9. *Макарчук С.* Етнічна історія України : навч. посіб. / С. Макарчук. – Київ : Знання, 2008. – 472 с.
10. *Мончинська М.* Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV та V століть. Курс лекцій / М. Мончинська ; пер. з польс. І. Тризни, М. Левади. – Київ : Софія-А, 2009. – 400 с.
11. *Павлів Ю.* Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини) / Ю. Павлів // Новітня доба / [відп. ред. І. Соляр] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 1. – С. 181–200.
12. *Павлюк С.* Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / Степан Павлюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 248 с.
13. *Павлюк С.* Словник основних понять і термінів з теорії етнології / Степан Павлюк. – Львів : Інститут народознавства, 2008. – 256 с.
14. *Сергійчук В.* Етнічні межі та кордони України: схід / Володимир Сергійчук // Наука і суспільство. – 1992. – № 8–12 ; 1993. – № 3–4.
15. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України / Володимир Сергійчук. – Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 560 с.
16. *Чмелик Р.* Динаміка формування українсько-польського кордону та питання етнічних територій / Роман Чмелик // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 3. – С. 34–42.
17. *Canovan M.* Lud / M. Canovan. – Warszawa : Wydawnictwo Sic! S. c., 2008. – 190 s.
18. *Cohen R.* Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology / R. Cohen // Annual Review of Anthropology. – 1978. – Vol. 7. – P. 379–403.
19. *Czmylyk R., Mróz L.* Sąsiedztwo przez drut kolczasty / R. Czmylyk, L. Mróz // Przegląd Wschodni. – Т. 12. – Z. 3 (47). – S. 579–617.
20. *Edensor T.* Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / T. Edensor. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 268 s.
21. *Fenton S.* Etniczność / S. Fenton. – Warszawa : Wydawnictwo Sic! S. c., 2007. – 252 s.
22. *Hrytsak J.* Ukraine, 1914–2014: unfinished war / J. Hrytsak // 1914 – 2014. From the war of empires to the dialogue of cultures (Heritage: interpretation, conservation, shared responsibility) / Materials of the international scientific conference. Lviv, 14–15 November 2014. – Lviv : Business Consulting Plus, 2015. – P. 14–24.
23. *Łysiak-Rudnycki I.* Kształtowanie się ukraińskiego ludu i narodu (uwagi metodologiczne) / I. Łysiak-Rudnycki // *Łysiak-Rudnycki I.* Między historią a polityką. – Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2012. – S. 37–55.
24. *Posern-Zieliński A.* Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne / A. Posern-Zieliński. – Poznań : PTPN, 2005. – 160 s.
25. *Słownik socjologii i nauk społecznych / pod red. Gordona Marshalla, redakcja naukowa polskiego wydania Marek Tabin.* – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. – 532 s.
26. [Electronic resource]. – Access mode : http://demography.academic.ru/2768/ЭТНИЧЕСКАЯ_ТЕРРИТОРИЯ (дата входу 09.06.2015).
27. [Electronic resource]. – Access mode : http://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_group (дата входу 09.06.2015).
28. [Electronic resource]. – Access mode : http://existenzia.ru/umberto_eko_migratsiya_terpimost_i_nesterpimoe/ (дата входу 15.09.2015).
29. [Electronic resource]. – Access mode : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинцы> (дата входу 02.07.2015).
30. [Electronic resource]. – Access mode : https://ru.wikipedia.org/wiki/Этническая_территория_белорусов (дата входу 02.07.2015).
31. [Electronic resource]. – Access mode : http://uk.wikipedia.org/wiki/Етнічна_територія (дата входу 5.06.2015).
32. [Electronic resource]. – Access mode : <http://voluntary.ru/dictionary/1019361/word/granica-yetnicheskaja> (дата входу 09.06.2015).
33. [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.sciesielski.republika.pl/kresy/kresy2.html>.